

Recognizing the Agent's Authority to Engage in Self-Dealing as the Rule in Iranian Law and Islamic Fiqh

Hamid Abhari¹, Seyed Mehdi Hosseini Moghadam^{2✉},
and Seyed Hassan Hosseini Moghadam³

1. Professor, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: h.abhari@umz.ac.ir
2. Corresponding Author, PhD Candidate in Private Law, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: S.m.hosseini@stu.umz.ac.ir
3. Assistant Professor, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: S.h.hosseini@umz.ac.ir

---

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
20 December 2023
Received in revised form
26 February 2024
Accepted
17 March 2024
Available online
22 December 2025

Keywords:
agent,
interest,
self-dealing,
absolute authorization

ABSTRACT

Iranian law contains only limited rules on self-dealing and its effects. The permissibility of self-dealing as the default rule can be inferred from Article 198 of the Civil Code. The legal status of an agent's self-dealing, especially where the principal has not expressly authorized it but has granted the agent general or absolute authority to contract, is disputed in Islamic fiqh and Iranian law. General rules of transactions do not clearly settle the matter. Some scholars accept self-dealing only where the principal has expressly permitted it, while others maintain that an agent authorized to transact, even generally or absolutely, may contract with himself unless expressly prohibited. Using a descriptive-analytical method, this article argues that under the principles of contractual stability, freedom of will, and freedom of contract, the agent's self-dealing is effective unless a statutory or contractual prohibition exists. Restrictive rules should be treated as exceptional, interpreted narrowly, and should not be transformed into general principles.

Cite this article: Abhari, H., Hosseini Moghadam, S. M., & Hosseini Moghadam, S. H. (1404). Recognizing the Agent's Authority to Engage in Self-Dealing as the Rule in Iranian Law and Islamic Fiqh. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(2), 75-100. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17688.1886>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17688.1886>

Introduction

Self-dealing by an agent has rarely been regulated in Iranian law. Article 198 of the Civil Code supports the general possibility that one person may represent both sides of a transaction or otherwise form a transaction in a dual capacity. The more difficult question concerns an agent who has not received express permission to self-deal but is broadly or absolutely authorized to contract. Jurists and legal scholars have offered competing analyses, and the absence of a clear general rule has produced disagreement.

Methodology

The study is descriptive-analytical. It examines primary legal and fiqhi sources, extracts the central theories and solutions, and then critically evaluates them. The article seeks to challenge prior approaches and to present a new legal and fiqhi solution based on evidence that has often been overlooked.

Literature Review

Several articles have addressed self-dealing and the agent's transaction with himself, including studies on the nature and legal status of self-dealing and on the agent's self-contracting. However, previous works generally did not identify the default rule or did not determine whether the starting point is freedom or prohibition when an agent holds an absolute authorization.

Findings

Because contracts are legal constructs, the issuance of offer and acceptance and the existence of multiple legal wills by one person are technically possible. Article 198 of the Civil Code confirms this as a general rule. Where the agent has express authorization or a general permission to transact, there is no serious disagreement over validity. Article 1072 of the Civil Code concerns marriage and family law and is exceptional; it cannot be generalized to all contracts. In absolute authorizations, no statutory limiting rule prevents self-dealing. Articles 196, 197, and 201 of the Civil Code also indicate that, as a rule, the identity of the counterparty is not essential to the validity of ordinary contracts.

Discussion

Prior research often assumed a traditional default of prohibition. The present article argues that this approach is inconsistent with the principles of contractual stability and freedom of contract. The agent remains bound by the principal's interests, by the scope of authorization, and by the agency contract. Iranian law already provides remedies for breach of these duties, including non-effectiveness, options, and liability under the relevant provisions of the Civil Code. These remedies do not imply a general ban on self-dealing.

Conclusion

When the agent is expressly or generally authorized to transact, self-dealing is valid. When the authorization is absolute, there is still no general rule prohibiting the agent from contracting with himself. The agent's duties to act within authority and preserve the principal's interest remain in force, and their breach should be addressed through the remedies already provided by law. Consequently, the rule should be validity and effectiveness of self-dealing, with prohibition limited to cases of express statutory or contractual restriction.

Declarations

Author Contributions: The authors contributed to research design, source analysis, drafting, and review.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared in the source file.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: No specific financial support was declared.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: Not specified in the source file.

شناسایی اختیار وکیل در انجام معامله با خود به عنوان قاعده در حقوق ایران و فقه اسلامی

حمید ابهری^۱، سیدمهدی حسینی مقدم^۲، و سیدحسن حسینی مقدم^۳

۱. استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: h.abhari@umz.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: S.m.hosseini@stu.umz.ac.ir

۳. استادیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: S.h.hosseini@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:

وکیل،

مصلحت،

معامله با خود،

مطلق

در خصوص معامله با خود و احکام آن، در قوانین ایران به‌ندرت مقرراتی وضع شده است. جواز انعقاد معامله با خود در حقوق ایران به‌عنوان قاعده، از ماده ۱۹۸ ق.م.ب به دست می‌آید. وضعیت حقوقی معامله وکیل با خود، خصوصاً در مواردی که صراحتاً مجوزی به وکیل برای انعقاد معامله با خود اعطا نشده و وکیل به‌موجب وکالت مطلق مجاز در انعقاد قرارداد باشد، در فقه اسلامی و حقوق ایران مورد مناقشه قرار گرفته است. در قواعد کلی معاملات، مقرراتی وجود ندارد تا حکم موضوع را روشن سازد و مانع از تشتت آرا شود. برخی معامله با خود را صرفاً در مواردی صحیح می‌پندارند که وکیل از سوی موکل، مجاز در انجام آن باشد. در مقابل، عده‌ای معتقدند وکیل مأذون در معامله ولو به‌صورت کلی یا مطلق، حق انعقاد معامله با خود را حتی در صورت عدم تصریح داراست. این مقاله به‌طور توصیفی-تحلیلی نشان می‌دهد تحت حاکمیت اصول استحکام معاملات و آزادی اراده و قراردادها، معاملات وکیل مذکور، با خود نافذ است، مگر اینکه منع صریحی در مقررات یا قرارداد موجود باشد. در پرتو این اصول، جهت تضمین حقوق و آزادی‌های اشخاص چنانچه مقررات محدودکننده‌ای موجود باشد، باید حکمی استثنایی و خلاف قاعده محسوب و به‌صورت محدود تفسیر و از استخراج حکم عام از احکام استثنایی اجتناب گردد.

استناد: ابهری، حمید؛ حسینی مقدم، سیدمهدی؛ و حسینی مقدم، سیدحسن. (۱۴۰۴). شناسایی اختیار وکیل در انجام معامله

با خود به‌عنوان قاعده در حقوق ایران و فقه اسلامی. مطالعات فقه اسلامی و مبان حقوق، ۲۰(۲)، ۷۵-۱۰۰.

<https://doi.org/10.22034/FVH.2023.15174.1725>

مقدمه

در کلیه معاملات، هریک از طرفین نفعی را برای خود جست‌وجو می‌کند. در معاملاتی که طرفین معامله شخصاً در انعقاد قرارداد شرکت می‌نمایند، هریک برای جلب بیشترین منفعت، نهایت تلاش خود را به کار می‌گیرد. اما در معاملاتی که شخص قصد انجام معامله با خود را دارد وضع متفاوت است. در فرض اخیر وکیل به موجب مواد ۶۶۷ و ۱۰۷۴ ق.م.مکلف به رعایت مصلحت و منافع موکل است که در مقابل نفع شخصی او قرار می‌گیرد. در نتیجه، تقابل این دو نفع و قراردادن سرنوشت این دو نفع در اختیار شخص واحد می‌تواند کفه برابر ترازو را در کلیه معاملات بر هم زند.

این نقطه آغاز این چالش است که آیا وکیل می‌تواند به نیابت از موکل با خود طرف معامله قرار گیرد؟ «آیا بیم آن نمی‌رود چنین نماینده‌ای صلاح نیابت‌دهنده را در برابر مصالح خود ناچیز شمارد؟» (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲، ص. ۸۹).

قانون مدنی ایران در این زمینه ساکت است و پاسخی به سؤال فوق نمی‌دهد. در مواردی که وکیل صراحتاً به اذن موکل یا به موجب قانون مجاز در انجام معامله با خود باشد اساساً، نسبت به نفوذ این معامله بین حقوق دانان و همچنین در فقه اتفاق نظر وجود دارد. اما محل اختلاف در شمول اذن موکل مبنی بر جواز معامله با خود در مواردی است که چنین اختیاری صریحاً در اذن موکل یا قانون موجود نبوده و وکیل به موجب وکالت مطلق مأذون در معامله باشد.

مفهوم‌شناسی

عبارت «معامله با خود» را معادل «عمل حقوقی با خود» و «عقد با خود» دانسته‌اند (امیری قائم‌مقامی، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۱). در ماده ۱۲۴۰ ق.م.به آن اشاره شده است و مفهوم آن، انشای عقد به وسیله شخص واحد است و شخص به نمایندگی از طرف دیگر، عقد را برای خود به عنوان اصیل منعقد می‌سازد (شهیدی، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۸). هرچند «معامله» را در معنای دادوستد و معاملات معوض به کار گرفته‌اند (معین، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۶۵؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶ الف، ج. ۵، ص. ۳۴۲۰) اما در مفهوم عام می‌توان «معامله» و «عقد» را در یک مفهوم به کار برد (کاتوزیان، ۱۳۸۸ ب، ج. ۱، ص. ۱۱؛ امامی، ۱۳۸۶ الف، ج. ۱، ص. ۱۸۵). مواد ۱۸۳ و ۱۸۴ و ۱۹۰ ق.م.مؤید این نظریه هستند؛ زیرا با ملاحظه این مواد، تفاوتی بین معامله و عقد در لسان قانون‌گذار دیده نمی‌شود. بنابراین عبارت «معامله با خود» توسط وکیل شامل کلیه قراردادهایی است که وکیل به نمایندگی از طرف موکل، با خود منعقد می‌سازد.

بررسی نظریات

در خصوص نفوذ معامله با خود نظریات متعددی از جمله نظریه ممنوعیت وکیل و نظریه اختیار محدود وکیل و نظریه آزادی وکیل مطرح شده است که در ادامه مورد بررسی و تبیین قرار می‌گیرد.

۱. نظریهٔ ممنوعیت وکیل

در این نظریه وکیل علی‌الاطلاق حق انعقاد قرارداد با خود ندارد و اندیشمندانی (به شرح ذیل) که قائل به عدم صحت معامله وکیل با خود بوده‌اند به دلایل فنی و ساختاری حتی با وجود اذن موکل نیز آن را غیر ممکن می‌دانند. دلایل این نظریه شامل تغییر ماهیت معامله با خود و عدم تحقق تراضی به‌وسیلهٔ شخص واحد است که در ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرد:

تغییر ماهیت معامله با خود

در معامله با خود، اعلام اراده از سوی شخص واحد صورت می‌گیرد و این امر سبب دامن زدن به این شبهه خواهد شد که در معامله با خود، عمل حقوقی، تغییر ماهیت داده و از عقد به ایقاع تبدیل می‌شود و این تغییر ماهیت معاملات از عقد به ایقاع، سبب بطلان معامله با خود خواهد شد. در تقویت این نظریه گفته شده است: «از یک شخص جز یک اراده صادر نمی‌گردد» (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲، ص. ۹۰).

و در دست‌بندی اعمال حقوقی، عمل حقوقی ایجادشده با اراده واحد را ایقاع می‌نامند. در نتیجه، امکان انعقاد هیچ عقدی با یک اراده (ایقاع) وجود ندارد.

اساساً در تشکیل هر عقد، دو شخص به‌عنوان موجب و قابل، مشارکت دارند و از توافق آن‌ها عقد به وجود می‌آید. عقد در ماده ۱۸۳ ق.م. به تعهد یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعریف شده و در معنای حقوقی به توافق دو انشاء متقابل به‌منظور ایجاد اثر حقوقی تعریف گردید (کاتوزیان، ۱۳۷۰، ص. ۱۸). در فقه نیز آن را به ایجاب و قبول و تعهدی که از متعاقبین ایجاد گردد تعریف نموده‌اند (نجفی، ۱۳۶۲، ج. ۲۲، ص. ۳؛ خویی، ۱۳۸۳، ج. ۱، ص. ۴۶۴؛ الطهوری، ۱۴۲۰، ج. ۲، ص. ۵۲۴).

در تحلیل و نقد نظریه باید گفت هرچند اعلام اراده در معامله با خود توسط یک شخص صورت می‌گیرد اما این امر، سبب تغییر ماهیت معامله با خود از عقد به ایقاع نخواهد شد. زیرا به انشاء عمل حقوقی تنها با یک اراده، «ایقاع» گفته شده و بی‌نیاز از قبول است و اراده طرف مقابل در نفوذ آن تأثیری ندارد (هاشمی‌شاهرودی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۷۸۳؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶، ج. ۱، ص. ۴۸۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۷، ص. ۱۸). درحالی‌که عقد ماهیتاً از جمع دو اراده تشکیل می‌گردد.

بنابراین صدور ایجاب و قبول از طرف شخص واحد، مانع تغییر ماهیت عمل حقوقی در معامله وکیل با خود، از عقد به ایقاع می‌گردد. در آثار فقها تقریباً در ماهیت عقدی معامله با خود، اختلافی وجود ندارد و حتی فقهایی که به‌طور کلی معامله با خود را باطل می‌پندارند و تنها به‌صورت استثنایی و در موارد خاص همچون معامله ولی بر مال محجور به صحت این معامله حکم نمودند، تردیدی در ماهیت عقدی معامله با خود ندارند. (علامه‌حلی، ۱۴۱۳، ج. ۶، ص. ۳۱؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۴۲۳؛ شیخ‌طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۳۸۱). به همین دلیل، قانون‌گذار بدون هیچ‌واهمه‌ای در ماده ۱۹۸ ق.م. اصل امکان انعقاد عقد توسط شخص واحد را به‌عنوان قاعده اعلام کرده است و مصادیق آن در مواد ۱۰۷۲ ق.م. و ۳۷۳ ق.ت. و ۱۲۹ ل.ا.ق.ت. دیده می‌شود.

عدم تحقق تراضی به وسیله شخص واحد

به عقیده برخی، شخص واحد نمی‌تواند دو اراده داشته و از یک سو ایجاب را انشاء نماید و از دیگر سو قبول را و با این استدلال که شخص واحد نمی‌تواند هم قابل باشد و هم موجب و جمع دو صفت در شخص واحد امکان‌پذیر نیست، نفوذ معامله با خود را مورد تردید قرار دادند (ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۳۲؛ مقدس‌اردبیلی، بی‌تا، ج ۹، ص ۵۶۱؛ حلی، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۳۲۸؛ صیمری، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۴۱؛ ابن‌عابدین، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۴۴). معتقدین به این نظریه بر این باورند که معامله وکیل با خود از اقسام عقود است، ولی با این ایراد مواجه است که شخص واحد در اعلام دو اراده (ایجاب و قبول)، ناتوان است.

در تحلیل و نقد نظریه باید گفت اساساً در قوانین حاضر، الزامی به انشاء ایجاب و قبول توسط اشخاص متعدد وجود ندارد و قوانین متعددی از جمله مواد ۱۹۸ و ۱۰۷۲ ق.م و ماده ۳۷۳ ق.ت و ماده ۱۲۹ ل.ا.ق.ت، مؤید این ادعا هستند و تحقق عقد با صدور ایجاب و قبول از شخص واحد را مجاز می‌شمرند. فلسفه وضع این احکام، در اعتباری بودن ایجاب و قبول است (امامی، ۱۳۸۶ الف، ج ۱، ص ۲۶۸؛ صفایی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۸۱). در آثار بسیاری از فقها، تردیدی در تحقق تراضی توسط شخص واحد به دلیل اعتباری بودن ایجاب و قبول دیده نمی‌شود (شهیدثانی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۸۵؛ میرزای قمی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۵۲۱؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۸، ص ۳۶؛ موسوی‌خمینی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۴۸۲). عده‌ای عقده‌ای را که به وسیله شخص واحد منعقد شده باشد مشمول عموم ادله صحت بیع و وکالت همچون حکم آیه *أَوْفُوا بِالْعُقُودِ* (المائده: ۱) و *أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ* (بقره: ۲۷۵) و غیره دانسته و آن را صحیح پنداشته و صرف وجود تراضی و عدم لزوم تعدد موجب و قابل را به حکم *تَجَارَةٌ عَنْ تَرَاضٍ* (نساء: ۲۹) برای انعقاد عقد کافی می‌دانند زیرا مهم، در عقد وجود تراضی است و وقتی یک شخص به دو اعتبار اعلام اراده می‌نماید دو اراده انشاء خواهد شد و آنچه در تشکیل عقود اهمیت دارد تراضی است که در معامله با خود نیز غیرقابل تصور نیست. (حسینی‌عاملی، ۱۴۱۹ الف، ج ۱۲، ص ۶۷۶؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۲، ص ۲۹). در نتیجه، ایراد «عدم تحقق تراضی به وسیله شخص واحد» علاوه بر قوانین، در اندیشه نظریه‌پردازان نیز مردود است.

۲. نظریه اختیار محدود وکیل

در این نظریه، معامله وکیل با خود صرفاً با رعایت برخی از شرایط و قیود پذیرفته شده است؛ و وکیل به صورت محدود و تنها در صورت وجود مجوز قانونی یا وجود اذن صریح موکل مبنی بر معامله وکیل با خودش، وکیل حق معامله با خود را دارد و در وکالتی که به صورت عام یا مطلق برای انعقاد قراردادی به وکیل داده شده، وکیل تنها زمانی می‌تواند با خود وارد معامله شود که موضوع وکالت از عقود نباشد که در آن، شخصیت طرف، علت عمده عقد باشد یا برای موضوع معامله قیمت بورسی یا مظنه بازاری وجود داشته باشد. بر مبنای این نظریه، در صورت سکوت، اصل بر عدم اختیار وکیل در معامله با خود است، مگر اینکه خلاف آن ثابت گردد (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج ۲، ص ۹۸؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۴؛ محقق داماد، ۱۳۸۶، ص ۲۰۱؛ لطفی، ۱۳۹۲، ص ۲۳۹).

عدم توازن قراردادی ناشی از تعارض منافع و بیم اتهام به وکیل

رعایت موازنه قراردادی در معاملات، امری ضروری است و برای برقراری این موازنه، وجود تعادل نسبی در ارکان قرارداد لازم است. این توازن ممکن است در مورد تملیک یا ارزش عوضین برهم بخورد (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴). از آنجاکه سرنوشت دو نفع در اختیار وکیل است، هر آینه بیم آن می‌رود که این توازن، به‌علت تعارض منافی که وجود دارد، به نفع وکیل مخدوش شود. بنابراین احتیاط حکم می‌کند اختیار وکیل محدود به مواردی شود که موکل به‌صراحت اذن انجام چنین معامله‌ای را به وکیل داده باشد و در مواردی که وکیل صراحتاً مجاز در معامله با خود نبوده و جواز قانونی هم وجود ندارد، اصل عدم اختیار وکیل جاری گردد (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲، ص. ۹۳؛ کاشانی، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۷؛ امیری قائم‌مقامی، ۱۳۷۸، ص. ۶۹).

به‌موجب این نظریه، وکیل اعم از آن که در معامله با خود، نفع موکل را رعایت نماید یا آن را به نفع خود تزییع نماید، در مظان اتهام قرار دارد. بنابراین معامله با خود صرفاً در برخی موارد استثنایی همچون معاملات ولی قهری بر اموال فرزندان با خود به‌دلیل شفقتش نسبت به فرزندان مجاز دانسته شده است (شیخ‌طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۳، ص. ۳۴۶؛ حسینی‌عاملی، ۱۴۱۹، ج. ۲۱، ص. ۱۶۱؛ طباطبایی‌یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۱۳۱؛ عاشور، ۱۳۹۳، ج. ۲، ص. ۱۸۱؛ ابی‌برکات، ۱۳۶۹، ج. ۱، ص. ۳۴۹؛ بیهقی‌کلیدری، ۱۳۷۴، ص. ۳۲۲؛ علامه‌حلی، ۱۴۱۴، ج. ۱۵، ص. ۶۹؛ ابن‌فداه مقدسی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۴۳).

در تحلیل و نقد نظریه باید گفت اساساً احتمال وجود خطر در انعقاد قرارداد مساوی با تزییع حق موکل نیست و ممکن است معامله، به نفع موکل واقع شده یا وکیل مطابق عرف و مظنه بازار اقدام نموده و ضرری متوجه موکل نباشد. بیم وجود ضرر حتی در مواردی که شخص اصالتاً اقدام به انعقاد معامله می‌نماید نیز وجود دارد و احتمال اینکه او در معامله مغبون شود وجود دارد. بنابراین ممنوعیت وکیل در معامله با خود، راه‌حل مناسبی نیست و برای جبران ضرر نامتعارف موکل، مکانیسم‌های متعددی در نظر گرفته شده است و می‌توان با این ابزار حمایتی از حقوق موکل دفاع نمود.

وفق ماده ۶۶۳ ق.م وکیل نمی‌تواند در معاملاتی که به وکالت از موکل منعقد می‌نماید دست به اقداماتی خارج از حدود اذن زده و چنانچه وکیل مصلحت موکل و حدود اذن را رعایت ننماید، برای جبران خسارت موکل باید بین دو صورت تفکیک قائل شد. اول: صورتی است که وکیل با سوءنیت داشته باشد یا در مواردی عمداً مرتکب خیانت شده و مصلحت موکل را رعایت نمی‌نماید، معاملات وکیل به حکم قواعد عمومی مندرج در ماده ۲۴۷ ق.م و احکام خاص وکالت منصوص در ماده ۱۰۷۳ و ۱۰۷۴ ق.م غیرنافذ شناخته می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ج. ۴، ص. ۱۸۰). صورت دوم آنجا است که وکیل در حدود اذن و به‌صورت متعارف اقدام نموده و قصد خیانتی هم نداشته باشد اما معامله واقع شده به مصلحت موکل نباشد. در این حالت اختلاف نظر وجود دارد برخی بر این باورند حکم ماده ۱۰۷۴ ق.م باید به‌عنوان استثنا بر قاعده کلی نفوذ معامله دانسته شود یا صرفاً محل اجرای آن محدود به مواردی گردد که وکیل به عمد قصد خیانت به موکل دارد و سایر معاملات وکیل، نافذ شناخته شود و موکل ملزم به انجام مفاد عقد شود و صرفاً به موکل اجازه داده شود که برای جبران خسارت وارده بر اساس ماده ۶۶۶ ق.م و سایر مکانیسم‌های قانونی همچون اختیارات (خیار عیب و غبن و غیره) به طرف

قرارداد برای برهم زدن قرارداد رجوع کند (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۲۷؛ امامی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۰۳؛ کاتوزیان، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۱۸۱؛ دلشاد، ۱۳۹۶، ص ۱۵۸؛ لطفی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۲). برخی دیگر عقیده دارند در این مورد هم بدون توجه به حقوق طرف اصلی قرارداد، به حکم مواد ۱۰۷۳ و ۱۰۷۴ ق.م.عقد را غیرنافذ محسوب و به موکل اجازه برهم زدن آن را دهند (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۷، ص ۳۶۶).

با ایجاد چنین ضمانت اجرایی، نیازی به ممنوعیت وکیل در معامله با خود نیست و وکیل در صورت عدم رعایت مصلحت و عدم رعایت حدود اذن، در مقابل موکل مسؤول است و موکل نیز می‌تواند علاوه بر این موارد با توسل به سایر طرق یاد شده، درصدد جبران خسارت خویش برآید.

از طرفی بر اساس قاعده استیمان که وکیل نیز یکی از مصادیق آن است، باید وضعیت حقوقی وکیل را برابر با وضعیت حقوقی امین دانست. با توجه به حکم این قاعده و وضعیت وکیل به عنوان مصداقی از این قاعده این نتیجه به دست می‌آید: «الوکیل امین لایضمن الا بالتفریط او التعدی» (شهیدثانی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۰، ص ۴۱۸؛ حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۲۱، ص ۵۸؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ص ۶۹؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۷، ص ۴۴۷-۴۴۵).

با نگاه به قانون مدنی روشن می‌گردد به موجب مواد ۶۱۴ و ۶۳۱ و ۱۰۷۳ و ۱۰۷۴ ق.م نیز تا زمانی که وکیل مرتکب تقصیر نشده باشد، مسؤولیتی ندارد.

بنابراین نباید با نگاهی اتهامی به وکیل نگریسته شود و به این دلیل که وکیل در معرض اتهام قرار دارد، او را از اصل معامله با خود ممنوع نمود. این دیدگاه اتهامی به وکیل به دور از موازین شرع و اخلاق است و تا زمانی که امین، مرتکب تقصیر نشده باشد کسی حق ندارد اتهامی را متوجه وی نماید. از طرفی موکل به طور دائم حق نظارت و کنترل بر اقدامات وکیل در انجام موضوع وکالت را دارد (کاشانی، ۱۳۹۴، ص ۱۹۷) و او را بر پایه اعتماد و حسن نیت انتخاب می‌نماید؛ لذا اتهام زدن به وکیل با نیت موکل نیز در تعارض است.

محدودیت‌های قانونی و حقوقی

طرفداران این نظریه (به شرح ذیل) معتقدند با بررسی مقررات مربوط به معامله با خود، روشن می‌شود که قانون‌گذار در اعطای اختیار به نماینده، گشاده‌دستی ننموده و هر جا که قرار بوده نماینده با خود وارد معامله شود، با روش‌های متفاوتی اقدام به محدود نمودن اختیارات نماینده نموده است. این محدودیت‌های قانونی به قرار ذیل است:

الف) ماده ۱۰۷۲ قانون مدنی

این ماده وکیل را در تزویج موکله برای خود در وکالت مطلق و وقتی که این اختیار را صراحتاً از سوی موکله ندارد منع نموده است. برخی از نویسندگان علی‌رغم اینکه تأیید نموده‌اند که از این ماده نمی‌توان حکمی عامی استنتاج نمود، معتقدند این ماده مصداقی از قاعده است و وکیل تنها زمانی می‌تواند انواع قراردادها را با خود واقع سازد که تصریحاً از موکل اذن داشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۸، الف، ج ۲، ص ۹۸).

در تحلیل حکم این نص باید گفت قانون‌گذار بدواً در ماده ۱۹۸ ق.م.معامله با خود را پذیرفته و در خصوص اختیار وکیل در معامله با خود در مباحث مربوط به قواعد عمومی قراردادهای هیچ محدودیتی قائل نشده است. در ادامه قانون‌گذار در مبحث وکالت که به‌طور خاص به احکام مربوط به وکالت پرداخته است نیز وکیل را در انجام معامله با خود محدود ننموده و هیچ قاعده عامی در این خصوص ندارد. سکوت قانون‌گذار در مبحث مربوط به قواعد عمومی قراردادهای و مبحث وکالت، حاکی از عدم محدودیت وکیل است و تصور این امر که قانون‌گذار قصد بیان حکم عامی در این خصوص را در مبحث نکاح داشته باشد، بسیار بعید و دور از ذهن است. برخی معتقدند از حکم ماده ۱۰۷۲ ق.م.نمی‌توان حکم عامی برای تمامی قراردادهای استخراج نمود، بلکه با تعمیم حکم این ماده به قراردادهایی که در آن شخصیت طرف نوعاً مؤثر در انعقاد عقد است وکیل صرفاً در انعقاد این‌گونه قراردادهای با خود محدودیت دارد و در سایر قراردادهای آزاد است (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۴؛ محقق‌داماد، ۱۳۸۶، ص. ۲۰۱؛ لطفی، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۹).

نظریه اخیر از این جهت که حکم ماده ۱۰۷۲ ق.م. را به‌طور کلی مصداقی از قاعده ندانسته، سودمند است. اما با این انتقاد مواجه است که این ماده صرفاً در مبحث نکاح آمده و اختصاص به آن دارد. از سوی دیگر هرچند در عقد نکاح شخصیت طرف نوعاً مؤثر در انعقاد عقد است اما با سایر قراردادهایی که شخصیت طرف نوعاً مؤثر در انعقاد عقد است متفاوت است (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۰-۱۷). زیرا حکم ماده ۱۰۷۲ ق.م. به‌صورت استثنایی و برخلاف اصل و برای حمایت از حقوق زن وضع گردیده است (امامی، ۱۳۸۶، ج. ۴، ص. ۴۱۹) بنابراین حکم خاص و استثنا را باید به‌صورت محدود و تنها در حدود نص تفسیر نمود و از تعمیم آن به موارد مشابه خودداری نمود.

ب) مقررات مشابه

با وجود مقررات پراکنده محدودکننده در ارتباط با معامله با خود، آیا با قیاس از این مقررات می‌توان اختیارات وکیل را محدود نمود؟ برای مثال ماده ۱۲۴۰ ق.م.قیم را از معامله با خود منع می‌کند و ماده ۱۱۹ ق.ا.ح. با اطلاق خود، امین جنین و غایب را مشمول همان محدودیت قرار می‌دهد. مقررات دیگری نیز وجود دارد که بدون ممنوع نمودن معامله با خود، صرفاً محدودیت‌هایی در آن ایجاد می‌نمایند. از جمله می‌توان به ماده ۱۲۹ لایحه اصلاح قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ در مورد مدیران شرکت و ماده ۳۷۳ ق.ت. در مورد حق‌العمل‌کار استناد نمود.

هرچند برخی نویسندگان مدیران شرکت‌های سهامی را وکیل شرکت قلمداد نموده‌اند (عباسی‌تفرشی، ۱۳۷۸، ج. ۱، ص. ۱۳۵)، درباره این نظریه تردیدهایی وجود دارد و برخی با نسخ ماده ۵۱ ق.ت. به‌موجب لایحه اصلاح قانون تجارت، اعتقادی به این امر که مدیران شرکت‌های سهامی وکیل شرکت محسوب می‌شوند، ندارند و معتقدند مدیران، در قانون جدید، به‌صورت هیئت عمل نموده و وظایف و اختیاراتی بیشتر از وکیل در مقابل موکل دارند. (اسکینی، ۱۳۸۴، ج. ۲، صص. ۱۸۱-۱۵۰). این ادعا را موادی همچون ماده ۱۳۳ و ۱۳۵ ل.ا.ق.ت. در مورد منع مدیران در معاملات مشابه معاملات شرکت و نفوذ اقدامات مدیران در مقابل اشخاص ثالث بدون توجه به تشریفات انتخاب آن‌ها که مغایر با قواعد احکام وکالت است، تأیید می‌نماید. بنابراین

نمی‌توان با قیاس به حکم ماده ۱۲۹ ل.ا.ق.ت، قواعد عامی را برای محدودیت وکیل در معامله با خود استخراج نمود. زیرا نه تنها در احتساب مدیران شرکت سهامی به‌عنوان وکیل شرکت اختلاف وجود دارد، بلکه مکانیسم کنترلی مندرج در ماده مذکور که به کمک هیئت مدیره و بازرس و مجمع عمومی قابل اعمال است در مورد موکلین (اشخاص) حقیقی قابل اجرا نیست.

برخی، عبارت «قیم» را برای شخص تعیین شده از سوی حاکم برای انجام امور محجور استفاده نموده‌اند (کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۱، ج ۲، ص. ۳۶۱؛ شهیدی‌تبریزی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۳۲۷). اما در فقه «قیم»، امین حاکم نامیده می‌شود و نه وکیل محجور (شیخ‌طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص. ۴۴۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۱۰، ص. ۳۲۶؛ شیخ‌طوسی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص. ۱۹۹) و حتی برخی دیگر صراحتاً بیان داشته‌اند که در صورت عدم وجود ولی قهری و وصی آن‌ها «ولایت برای حاکم است که خود آن را اعمال می‌نماید یا شخص امینی برای انجام این مسئولیت برمی‌گزیند» (علامه‌حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص. ۲۴۳).

بنابراین، قیم وکیل محجور نیست تا بتوان با قیاس به احکام آن، منع یا محدودیتی برای وکیل در معامله با خود ایجاد نمود. زیرا قیم و امین به‌موجب ماده ۱۲۲۲ ق.م و مواد ۱۰۵ و ۱۳۱ ق.ا.ح توسط دادگاه تعیین می‌شوند و نمایندگی آن‌ها، نمایندگی قضایی است نه قراردادی. اما وکالت به‌موجب تراضی و عقد موضوع ماده ۶۵۶ ق.م شکل می‌گیرد. در نتیجه، امکان مقایسه نمایندگان قضایی با نماینده قراردادی وجود ندارد تا بتوان با ملاک از ماده ۱۲۴۰ ق.م قواعدی را برای معامله وکیل با خود استخراج نمود. این ممنوعیت‌ها صرفاً برای حفظ اموال محجور و دفع هرگونه اتهام از قیم و دادگستری، وضع گردید.

در حق‌العمل‌کاری نیز به‌موجب ماده ۳۵۸ ق.ت حق‌العمل کار وکیل آمر محسوب می‌گردد و حتی در ماده ۳۷۴ ق.ت نیز اقدام حق‌العمل کار برای انعقاد معامله به «انجام وکالت» تعبیر شده است. از آنجاکه به‌موجب ماده ۳۷۳ ق.ت، حق‌العمل کار تنها در مواردی حق معامله با خود را دارد که کالا دارای قیمت بورسی یا مظنه بازاری باشد، این ادعا مطرح گردید که می‌توان وکیل را با رعایت قیود این ماده مجاز در انعقاد معامله با خود نمود، اما او قاعدتاً حق انجام معامله با خود را ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج ۲، ص. ۹۰). برخی از فقها نیز معامله با خود در وکالت مطلق را در صورتی مجاز دانسته‌اند که به ثمن‌المثل و به نقد معامله شود و عرف محل مورد توجه قرار گیرد (علامه‌حلی، ۱۴۱۰، ص. ۴۱۸؛ کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ج ۴، ص. ۸۶). لکن حق‌العمل‌کاری ماهیتاً متفاوت از وکالت است. زیرا به‌موجب مواد ۱۹۶ و ۶۷۴ ق.م اقدامات وکیل به حساب آمر گذاشته می‌شود درحالی‌که بر اساس ماده ۳۵۷ ق.ت حق‌العمل کار به‌نام خود و به حساب آمر معاملاتی را انجام می‌دهد و مسئولیت‌های قراردادی با حق‌العمل کار است (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج ۲، ص. ۸۸؛ اسکینی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص. ۷۶) شاید به همین دلایل ادعا شده است که حق‌العمل‌کاری در حکم وکالت است (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ج ۴، ص. ۱۰۸) و برخی آن را ماهیتاً اجاره اشخاص دانسته‌اند (اسکینی و دل‌افروز، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۴). در نتیجه، نمی‌توان از احکام حق‌العمل‌کاری، برای وکالت قاعده ایجاد نمود.

حتی چنانچه بر اساس ماده ۳۵۸ ق.ت حق‌العمل‌کاری ماهیتاً وکالت شمرده شود (کاتبی، ۱۳۸۷، ص. ۲۷۳؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۰)، امکان بنای قاعده از احکام مربوط به حق‌العمل‌کاری مندرج در ماده

۳۷۳ ق.ت برای محدود نمودن وکیل در معامله با خود وجود ندارد. زیرا به‌موجب ماده ۳۵۸ ق.ت حکم ماده ۳۷۳ ق.ت استثنایی بر احکام وکالت است و هر استثناء، حکمی مغایر از اصل و متمایز با آن دارد (شیخ‌انصاری، ۱۴۰۴، ص. ۱۸۷؛ آخوندخراسانی، ۱۴۲۶، ص. ۲۰۹؛ جرجانی، ۱۳۶۸، ص. ۱۰) و حکم استثنایی خلاف قاعده را جز تفسیر محدود، شایسته نیست. البته در ادامه اثبات می‌گردد که حکم متمایزی که در وکالت وجود دارد، آزادی وکیل در معامله با خود است.

۳. نظریه آزادی وکیل

آزادی اشخاص در حقوق قراردادهای، به اصل آزادی اراده شهرت یافته و اصل آزادی قراردادی که منشعب از اصل مذکور است، به این معنی است که کلیه اعمال حقوقی ایجادشده از سوی اشخاص نافذ است مگر اینکه با محدودیتی قانونی مواجه گردد (هاشمی‌شاهرودی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۳۲؛ کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج. ۱، ص. ۱۴۷). این مضمون در آیه ۱ سوره مائده به این نحو آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ». فقها بر لازم الاجرا بودن قراردادها در فقه به این آیه استدلال نموده‌اند (موسوی‌خیمینی، ۱۴۲۱ الف، ج. ۱، ص. ۱۸۵؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۴ الف، ج. ۴، ص. ۲۴۳؛ شیخ‌انصاری، ۱۴۱۵، ج. ۵، ص. ۱۷). آیه ۲۹ سوره نساء با عبارت «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» و آیه ۲۷۵ سوره بقره با عبارت «أَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا» نیز اصل «آزادی اراده» و «آزادی قراردادهای» را به‌صورت قاطع پذیرفته و کلیه معاملات را نافذ شمرده است. بازتاب این اصول در ماده ۱۰ ق.م دیده می‌شود که تضمین‌کننده نفوذ قراردادهاست.

ایراد اصل عدم ولایت

علی‌رغم وجود دلایل مذکور، ادعا شده است چنانچه در رضای موکل و شمول اذن او نسبت به اختیار وکیل در انعقاد معامله با خود تردیدی ایجاد گردد، باید اصل عدم ولایت جاری نمود. این اصل در صورتی از اثر می‌افتد که اراده موکل بیان شود یا قرینه قطعی بر آن موجود باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲، ص. ۸۹). در پاسخ و تحلیل ایراد اصل عدم ولایت باید گفت، محل اجرای اصل عدم ولایت، جایی است که در شمول اذن موکل نسبت به معامله با خود وجود تردید داشته باشد؛ اما در معامله با خود، موکل نه‌تنها سکوت نمی‌نماید بلکه بدو قرارداد وکالتی بین آن‌ها به‌موجب ماده ۶۵۶ ق.م منعقد گردیده که استناد به این اصل را مخدوش می‌نماید. پس اصل وکالت، با اذن است و مفاد اصل عدم ولایت در آن جاری نخواهد بود. اما آیا در مورد محتوای عقد وکالت و الفاظ آن و حدود اذن و خصوصاً اختیار وکیل در معامله با خود، امکان جریان اصل عدم ولایت وجود دارد؟ محل اجرای کلیه اصول، در زمان سکوت یا تردید است. در نتیجه، با وجود عقد وکالت بدو باید به مفاد عقد و الفاظ به کار رفته در آن توجه نمود. زیرا زمانی که «یقین» از طرق دیگر حاصل شود محل اجرای اصل نیست. چون «الاصل دلیل حیث لا دلیل»؛ هرگاه دلیل قطعی وجود داشته باشد یا امکان حصول یقین وجود دارد، نباید فوراً و بدون بررسی، به اصول متمسک شد (محمدی، ۱۳۸۰، ص. ۳۳۲). زیرا به‌دلیل حکومت ظاهر که همان وکالت و اذن مطلق در معامله است، دیگر مجالی برای اجرای اصل باقی نمی‌ماند.

معامله وکیل با خود با مردود شدن نظریات فوق، دیگر با مانعی مواجه نیست و با توجه به اصل آزادی اراده و اصل آزادی قراردادهای نیازی به اثبات نظریه آزادی وکیل در معامله با خود وجود ندارد. زیرا ادعای آزادی وکیل در معامله با خود، موافق اصل است و مخالفین باید دلیل محدودیت وکیل را ارائه دهند. با این اوصاف جهت تحکیم این نظریه دلایلی به شرح ذیل بیان می‌گردد.

دلایل اثبات نظریه آزادی

دلایل متعددی را می‌توان در اثبات نظریه آزادی وکیل در معامله با خود بیان نمود. این دلایل به این شرح هستند: (۱) عدم وجود قاعده محدودکننده؛ (۲) تضمینات قانونی بدون نفی آزادی وکیل؛ (۳) دلالت اذن عام و مطلق در اختیار وکیل؛ (۴) عرف؛ (۵) شخصیت طرف معامله؛ (۶) بهای معین؛ و (۷) رویه قضایی. در ادامه این دلایل شرح داده خواهند شد.

عدم وجود قاعده محدودکننده

در قوانین، هیچ نصی به صورت قاعده در محدودیت وکیل در معامله با خود وجود ندارد. قانون‌گذار به مفاد اصل آزادی پایبند است و اگر از نظر قانون‌گذار حکیم، ایجاد محدودیت برای وکیل در معامله با خود واجد اهمیت بود، در احکام کلی معاملات یا در مبحث مربوط به وکالت، به وضع قاعده محدودکننده‌ای به صورت کلی اقدام می‌نمود. اما قانون‌گذار نه تنها محدودیتی به عنوان قاعده ایجاد نکرده بلکه با وضع ماده ۱۹۸ ق.م. اصل معامله با خود را پذیرفته است. از نظر قانون‌گذار ضرورتی به منع یا محدودیت وکیل در معامله با خود در مواردی که به صورت مطلق مأذون در معامله است احساس نمی‌شود، در غیر این صورت او این امکان را داشت تا این محدودیت را به عنوان یک تبصره در ذیل ماده ۱۹۸ ق.م. یا یک ماده در احکام وکالت به عنوان قاعده عمومی بیان نماید، همچنان که به طور استثنایی در مواد ۱۰۷۲ ق.م. و ۳۷۳ ق.ت دست به این اقدام زده است. اما اکنون مفاد حکم ماده ۱۹۸ ق.م. در تعارض با هیچ قاعده عام محدودکننده‌ای نیست و باید آن را به عنوان اصل و قاعده پذیرفت.

تضمینات قانونی بدون نفی آزادی وکیل

وکیل در کیفیت انعقاد معامله با خود با دو محدودیت مندرج در مواد ۶۶۳ و ۶۶۷ ق.م. که اقدام در حدود اذن و رعایت مصلحت موکل است، روبه‌رو است. از آنجا که وکیل به طور عام یا مطلق، مأذون در انعقاد قرارداد (اعم از فروش و غیره) است، به صرف فروش مال، مرتکب اقدامی خارج از حدود اذن نمی‌گردد. عدم رعایت مصلحت و حدود اذن در معامله با خود ضمانت‌اجراهایی را در پی خواهد داشت اما این ضمانت‌اجراها محدودیتی در انعقاد اصل معامله وکیل با خود ایجاد نمی‌نماید (نک: نظریه ممنوعیت وکیل). شعبه ۱۸ دیوان عالی کشور نیز این امر را در رأی شماره ۵۳۹۰۰۵۷۸۰۹۰۷۸۰۹۲۰۹۹۷ مورخ ۱۳۹۲/۰۹/۰۳ به این نحو مورد تأیید قرار داده است:

اگر ثابت شود که وکیل مصلحت موکلین خود را در فروش آپارتمان رعایت نکرده و در نتیجه، از شرط قانونی و تباری وکالت تخلف کرده باشد برابر مواد ۶۶۷ و ۶۷۴ و ۲۵۷ ق.م عمل او فضولی خواهد بود. (سامانه ملی آرای قضایی، بی تا)

این رأی دیوان حکایت از این دارد که اصل بر صحت و نفوذ معامله وکیل با خود است و در فرض اثبات تخلف یا عدم رعایت مصلحت موکل می‌توان حکم به فضولی بودن معامله داد. بنابراین امکان خروج از حدود اذن و عدم رعایت مصلحت نمی‌تواند موجبی برای ایجاد محدودیت در معامله وکیل با خود گردد.

دلالت اذن عام و مطلق در اختیار وکیل

دلالت اذن عام و مطلق بر مصادیق آن می‌تواند آزادی وکیل را در انعقاد معامله با خود تأیید نماید. عام، لفظی است که تمام مصادیقی را که عنوان عام شایستگی انطباق بر آن‌ها را دارد، شامل می‌شود (مظفر، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۳۵۳). ظهور عام در عموم، ناشی از دلالت وضعی لفظ است و این سبب می‌گردد ظهور عام در عموم و شمول حکم عام نسبت به جمیع افرادش، متوقف بر چیزی نباشد و در واقع ظهور عام، ظهوری تجزیه‌ای است (لطفی، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۷). در اذن عام، شبهه‌ای در اختیار وکیل در معامله با خود دیده نشده و بحث فراگیری در این زمینه مطرح نگردیده است. به این سبب، فقها منع وکیل در تزویج موکله برای خویش را ناظر به اذن مطلق دانسته و شامل اذن عام نمی‌دانند (نجفی، ۱۳۶۲، ج. ۲۹، ص. ۱۹۵؛ شهیداول، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۵۷؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ج. ۲، ص. ۲۶۹؛ شهیدثانی، ۱۴۱۰، ج. ۵، ص. ۱۲۲). مفهوم مخالف ماده ۱۰۷۲ ق.م نیز مؤید آزادی وکیل در تزویج موکله برای خود در وکالت عام است.

مطلق، لفظی است شایع در جنس خود (مظفر، ۱۳۹۱، ج. ۲، ص. ۱۹۶) و طرفین آن را خالی از هر شرط و قیدی اراده می‌نمایند (شیخ‌انصاری، ۱۴۱۵، ص. ۴۵؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶ الف، ج. ۵، ص. ۳۴۰۳) و با افزودن هر قید به آن، از دایره شمولش کاسته می‌شود (شهیدثانی، ۱۳۷۶، ص. ۲۲۲؛ محقق‌حلی، ۱۴۰۳، ص. ۲۲۲). سؤال این است که وکیلی که به صورت مطلق اختیار انعقاد قرارداد برای مثال فروش مالی را دارد می‌تواند خود به عنوان اصیل طرف معامله با موکل قرار گیرد؟ اعتقاد بر این است، دلالت مطلق بر اطلاق، به واسطه مقدمات حکمت است (محمدی، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۹) و مطلق شامل مصادیق و افراد نمی‌گردد، مگر اینکه با مقدمات حکمت، خلاف آن اثبات گردد. در نتیجه، در این حالت وکیل باید حق انعقاد معامله با خود را با مقدمات حکمت اثبات نماید. در اینکه دلالت اطلاق بر مصادیقش، ناشی از وضع لفظ است یا بنا به مقدمات حکمت؟ بین فقها اختلاف است (مظفر، ۱۳۹۱، ج. ۲، ص. ۲۸). چنانچه دلالت ناشی از وضع باشد یا بدون نیاز به اثبات، مصادیقش را در برگیرد، وکیل در معامله با خود آزاد است.

فقهای بسیاری معتقدند حتی در حالت اطلاق، وکیل می‌تواند با خود معامله کند زیرا اطلاق تمامی مصادیقش را شامل شده و وکیل نیز یکی از این مصادیق است و منعی که در این زمینه بیان شده است، صرفاً برای دفع تهمت و اتهام به وکیل یا بیم عدم رعایت مصلحت بوده است؛ که هیچ‌کدام نمی‌تواند مانع واقعی در انعقاد معامله با خود باشد (بحرانی، ۱۳۶۳، ج. ۲۲، صص. ۳۰-۱۰۲-۱۰۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج. ۲۷، صص. ۴۳۱-۴۲۹). نقل شده است که شهیداول نیز با این نظر موافق است (شهیدثانی، ۱۴۱۰، ج. ۳،

ص. ۲۴۳؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج. ۱۸، ص. ۳۵). در تأیید این ادعا به روایات استناد نموده‌اند. در روایت میسر از ابی‌عبدالله (ع) سؤال شده است: «مردی به من می‌گوید تو برای من بخر. آیا می‌توانم از مال خود به او بفروشم؟ در پاسخ فرمودند: اگر تو را متهم نمی‌کنند اشکالی ندارد». در روایت اسحاق بن‌عمار از ابی‌عبدالله (ع) نیز سؤال شده است که مردی با دینار می‌آید و از من درهم می‌خواهد آیا از مال خود به او ارزان‌تر بفروشم؟ امام (ع) او را منع ننمود (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج. ۱۷، ص. ۳۹۰).

برخی به‌صورت قاطعانه‌ای معامله وکیل با خود را در حالت اطلاق مجاز دانسته و نهی در احادیث را حمل بر کراهت کرده و معتقدند از احادیث چیزی بیشتر از کراهت استنباط نمی‌گردد و اینان همچنین معتقدند که سایرین به‌دلیل رعایت احتیاط در موارد عدم اطمینان از حکم واقعی، به منع یا محدودیت وکیل حکم داده‌اند (طباطبایی‌یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۱۳۱؛ میرزای‌قمی، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۵۲۱). حتی تأکید نموده‌اند که اگر از اطلاق کلام موکل، درنهایتی که وکیل داخل اذن است و می‌تواند با خود معامله کند یا خیر؟ بازهم وکیل مجاز در انعقاد معامله با خود باشد و تنها زمانی وکیل محدودیت دارد که خودش بداند موکل راضی به معامله با وکیل نیست (طباطبایی‌یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۱۳۱؛ میرزای‌قمی، ۱۳۷۱، ج. ۳، ص. ۵۲۱). برخی معتقدند در مواقعی که وکیل به‌صورت مطلق مسئول خرید یا فروش کالایی برای موکل می‌شود نظر اقوی بر آزادی وکیل در معامله با خود است و می‌تواند مال را به خودش بفروشد یا از مال خودش برای موکل بخرد (موسوی‌خمینی، ۱۳۶۸، ج. ۲، ص. ۴۳). این دلایل سبب تردید برخی از فقها شده و آن‌ها پس از بررسی موضوع، متقاعد به ایجاد محدودیت برای وکیل در این مورد نشده‌اند (علامه‌حلی، ۱۴۱۴، ج. ۱۵، ص. ۷۱).

برخی از حقوق‌دانان نیز اصل آزادی وکیل در انعقاد قرارداد با خود را محترم دانسته و معتقدند طبق قاعده کلی، هرگاه وکالت به‌طور مطلق در امری به کسی داده شود وکیل مزبور می‌تواند هرگونه عملی را در حدود وکالت با رعایت مصلحت موکل انجام دهد (امامی، ۱۳۸۶، ج. ۴، ص. ۴۱۸). زیرا در قوانین نصی یافت نمی‌شود که وکیل را از انعقاد معامله برای خود منع نماید. بنابراین هرگاه حدود اختیارات وکیل مطلق باشد، می‌تواند معامله‌ای را که در آن وکالت دارد برای خود واقع سازد؛ زیرا اطلاق، اقتضای عموم دارد و شامل تمامی افراد می‌گردد، مگر آنکه موکل، وکیل را صراحتاً از معامله با خود منع کرده باشد (امامی، ۱۳۸۶، الف، ج. ۱، ص. ۲۶۷). عده‌ای دیگر وکیل را صرفاً در انعقاد معاملات معوض آزاد دانسته و معتقدند می‌تواند با خود وارد معامله شود (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۸۶، د، ص. ۱۱۴؛ محقق‌داماد، ۱۳۸۶، ص. ۲۰۱؛ لطفی، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۹).

قانون‌گذار ضمن به رسمیت شناختن وکالت مطلق در ماده ۶۶۱ ق.م. صرفاً در مواردی که وکالت به‌طور کاملاً مطلق است و حتی نوع تصرف نیز تعیین نشده؛ وکالت را محدود به اداره اموال نموده و در مواردی که نوع تصرف معین شده است، همچون حالتی که گفته شود «تو در فروش خانه من وکیل» سکوت کرده و صرفاً به‌طور استثنایی در ماده ۱۰۷۲ ق.م. اختیار وکیل تنها در تزویج موکله برای خود محدود شده است (امامی، ۱۳۸۶، ب، ج. ۴، ص. ۴۱۹). بنابراین قانون‌گذار با الهام از دیدگاهی که وکیل را در معامله با خود آزاد دانسته، در مقررات مربوط به وکالت، با سکوت در مقام بیان، اراده‌ای مبنی به ایجاد محدودیت وکیل در این زمینه نداشته است.

عرف

در انعقاد بسیاری از قراردادها، اشخاص ملزم به رعایت تشریفات قانونی هستند. گاه رعایت این تشریفات، مستلزم صرف زمان و هزینه‌های سنگین است به‌نحوی که طرفین معامله به هر روشی در پی گزیر از این تشریفات می‌باشند. الزام اشخاص به تعویض پلاک خودرو در بیع اتومبیل (بهموجب ماده ۲۹ قانون راهنمایی و رانندگی) یا اخذ استعلامات ثبتی و مالیاتی و شهرداری و جهاد کشاورزی هنگام انتقال اموال غیر منقول بهموجب ماده ۱ قانون تسهیل تنظیم اسناد در دفاتر اسناد رسمی از مصادیق این تشریفات هستند. اعطای وکالت فروش به خریدار، یکی از روش‌های مرسوم در جامعه برای حصول فوری نتیجه بدون رعایت این تشریفات است. طرفین معامله به‌وسیله مباحعه‌نامه عادی اقدام به انعقاد بیع کرده و در ضمن بیع، فروشنده به خریدار وکالت بلاعزل اعطا می‌نماید تا پس از طی تشریفات، اقدام به تنظیم سند رسمی به‌نام خود نماید. این وکالت‌نامه ممکن است به‌صورت مطلق یا کلی تحریر شود بدون اینکه صراحتاً اذن معامله با خود به وکیل داده شود. با این حال، در جامعه کسی در اختیار وکیل برای معامله با خود تردیدی ندارد. این امر به‌صورت عرف غالب در معاملات تبدیل شده و عرف برای تشخیص اعلام اراده‌ای که برای ایجاد اعمال حقوقی صورت می‌پذیرد معیار خاصی در دست دارد و بعید است عرف به‌آسانی اجازه اثبات خلاف اراده اعلام شده را به مدعی مغایرت آن با اراده باطنی بدهد (حسینی‌مقدم و محمدی، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۹). حال با توجه به اینکه بهموجب احکام مواد ۲۲۰، ۲۲۵ و ۳۵۶ ق.م عرف بخشی از مفاد قرارداد است؛ آیا معنای این قسم وکالت جز اینست که موکل، کار خود را با موضوع وکالت تمام شده می‌پندارد و به زعم او، وکیل حق معامله با خود را دارد؟ معاملات این‌چنینی در جامعه به معاملات وکالتی شهرت یافته و ممکن است اذن در معامله با خود در وکالت‌نامه تصریح نشود اما در عرف حاضر، امکان محدود نمودن وکیل و نکوهش وی به‌سبب انعقاد معامله با خود وجود ندارد.

شخصیت طرف معامله

نگرانی‌هایی که در خصوص معامله وکیل با خود بین مؤلفین وجود دارد، در قوانین ایران دیده نمی‌شود. زیرا بهموجب مواد ۱۹۶، ۱۹۷ و ۲۰۱ ق.م شخصیت طرف معامله، عامل مؤثری در عقد نبوده و اشتباه در آن، اصولاً خللی به آن وارد نمی‌آورد. (امامی، ۱۳۸۶ الف، ج. ۱، ص. ۲۶۹). بهموجب مواد مذکور حتی اشتباه در طرف معامله، اصولاً تأثیری در نفوذ عقد نداشته و معیار تعیین طرف معامله، تعلق مال موضوع معامله به اشخاص است. حال از مقایسه احکام این مواد با وضعیت وکیلی که به‌طور مطلق مأذون در معامله است و بجای انعقاد قرارداد با شخص ثالث، اقدام به معامله با خود می‌نماید این نتیجه حاصل می‌گردد که برای قانون‌گذار اهمیتی در شخصیت طرف معامله و اینکه طرف مقابل وکیل باشد یا ثالث، وجود ندارد؛ زیرا اگر طرف معامله، وکیلی باشد که به‌طور مطلق مأذون در اصل معامله بوده بسیار بهتر از ثالثی است که به اشتباه یا به دلایل دیگر و به‌طور ناخواسته، طرف معامله قرار گرفته است. بنابراین شخصیت وکیل مورد توجه قانون‌گذار نبوده و اهمیتی در معامله ندارد. آنچه در این معامله اهمیت دارد رعایت مصلحت موکل و حدود اذن است.

بهای معین

با ملاک ماده ۳۷۳ ق.ت، در نظریه محدودیت وکیل، در معاملاتی که شخصیت طرف علت عمده عقد نیست، معیار آزادی وکیل، وجود مظنه بورسی یا بازاری برای مورد معامله است (کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲، ص. ۹۸). اما امروزه با بررسی مقررات مربوط به اصناف روشن می‌گردد که صاحبان تمامی مشاغل صنفی مکلفند قیمت تعیین شده‌ای را که به‌موجب بند ک ماده ۳۷ قانون نظام صنفی کشور از سوی مجمع امور صنفی اعلام می‌گردد، در خرید و فروش و ارائه خدمات رعایت نمایند. ضمانت اجرای این موارد در مواد ۱، ۲، ۳، ۴ و ۹ قانون تعزیرات حکومتی آمده است که عدم رعایت قیمت‌های مصوب در ارائه خدمات و کالاها را تخلف و مستوجب انواع تعزیرات حکومتی می‌داند. بنابراین با توجه به مقررات فعلی، امروزه تمامی کالا و خدمات در بازار، قیمت مصوب و تعیین شده‌ای دارند و مشروط نمودن وکیل در معامله با خود به مواردی که موضوع معامله دارای قیمت بورسی یا بازاری است، موضوعیت ندارد.

رویه قضایی

رویه قضایی نیز معامله وکیل با خود را مورد تأیید قرار داده و رویه عملی دادگاه‌ها نیز به این سو می‌باشد. برای مثال در رأی صادره از شعبه ۱۰۴ دادگاه عمومی حقوقی تهران به شماره دادنامه ۳۱۵ مورخ ۱۳۹۲/۰۵/۲۶ آمده است:

خواننده جهت انتقال ۳ دانگ آپارتمان با هر قید و شرط و نحوه و ترتیب، درقبال هر مبلغ وکالت اعطا نموده و به این ترتیب وکالت مزبور به‌نحو مطلق داده شده و علی‌الظاهر باتوجه به عموم و اطلاق مفاد و مدلول وکالت‌نامه مزبور خواننده اختیار داشته موضوع وکالت را به هر شخص ولو به خود انتقال دهد و از این حیث در مقررات قانون مدنی محدودیتی وجود ندارد و صرفاً مقتن در ماده ۱۰۷۲ ق.م در مبحث نکاح بنا به مصالحی تصریح به این امر را لازم و ضروری دانسته است لذا دعوی مطروحه را وارد ندانسته و حکم به بطلان و بی‌حقی خواهان را صادر می‌نماید. از این رأی تجدیدنظرخواهی شد و شعبه ۲۹ دادگاه تجدیدنظر استان تهران در دادنامه شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۲۲۹۵۰۷ مورخه ۱۳۹۲/۱۲/۲۶ عیناً رأی دادگاه بدوی را تأیید نموده است (پژوهشگاه قوه قضاییه، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۳).

همچنین شعبه نهم دیوان عالی کشور در رأی شماره ۹/۱۰۸ مورخه ۱۳۶۳/۲/۲۹ منعی در این زمینه نمی‌بیند. در این رأی آمده است:

ماحصل ایرادات فرجامخواه این است که اولاً فرجام‌خواننده حق فروش ملک موکل را با عنایت به وکالت علی‌الاطلاق به خود نداشته... مخلص استدلال دادگاه صادرکننده حکم بدوی به اینکه «با عنایت به عبارت کلی (هرکس) و مفهوم مطلق کلمه مذکور فرجام‌خواننده نیز می‌توانسته از مصادیق آن باشد»، صحیح و بلااشکال به نظر می‌رسد؛ زیرا علاوه بر اینکه فتاوی آیات عظام بر جواز چنین معامله‌ایست پیش‌بینی خلاف آن به‌صورت استثنا بر این اصل کلی در ماده ۱۰۷۲ ق.م مؤید قبول و صحت این مسئله است و چون در مانحن‌فیه به‌موجب مواد ۶۵۶-

۶۶۵ ق.م (مبحث کلیات وکالت) چنین استثنایی وجود ندارد ایراد وکیل فرجام‌خواه در این قسمت موجه نیست و رد می‌شود. (نقل از کاتوزیان، ۱۳۸۸ الف، ج. ۲، ص. ۱۰۴)

از طرفی با توجه به اصل استحکام معاملات اصل در تفسیر حفظ و بقای معامله بوده و چنانچه بدون نص صریح چنین معامله‌ای منع شود سبب فرو ریختن نظم اجتماعی می‌گردد و طرح دعاوی متعدد و اشتغال بیهوده دادگاه‌ها را در پی خواهد داشت.

نتیجه‌گیری

با توجه به اعتباری بودن عقد، صدور ایجاب و قبول و اراده‌های متعدد از شخص واحد امکان‌پذیر است و به‌لحاظ فنی، ایرادی به آن وارد نیست و ماده ۱۹۸ ق.م این امر را به‌عنوان قاعده مورد تأیید قرار داده است. در مواردی که وکیل صراحتاً یا به اذن عام، مأذون در معامله است، مؤلفان اختلافی در صحت معامله با خود ندارند. اما در اذن مطلق به وکیل در انعقاد قرارداد، در قوانین هیچ قاعده محدودکننده‌ای وجود ندارد و حکم ماده ۱۰۷۲ ق.م، در خصوص نکاح و خانواده بوده و امری استثنایی و برخلاف قواعد عمومی است و با اصل آزادی اراده، اصل آزادی قراردادی و اصل صحت مخالفت دارد. به همین دلایل و مستند به برخی روایات فقهی، بسیاری از فقها و حقوق‌دانان وکیل را مجاز در معامله با خود می‌دانند. از حکم ماده ۳۷۳ ق.ت نیز نمی‌توان اقدام به بنای قاعده برای محدودیت وکیل نمود؛ زیرا حکم این ماده در مورد حق‌العمل‌کار بوده و از آنجاکه اثبات گردید حق‌العمل‌کاری ماهیت و اثری متفاوت از وکالت دارد حکم این ماده، قابل‌تعمیم به معاملات وکیل با خود نیست. حتی در صورت پذیرش ماهیت وکالت برای حق‌العمل‌کاری، به این دلیل که به‌موجب ماده ۳۵۸ ق.ت، احکام مندرج در مبحث حق‌العمل‌کاری استثناً بر احکام کلی وکالت است، امکان استخراج قاعده از حکم استثنایی ماده ۳۷۳ ق.ت وجود ندارد.

از یک سو، با توجه به مواد ۱۹۶، ۱۹۷ و ۲۰۱ ق.م اصولاً شخصیت طرف معامله اهمیتی در قرارداد ندارد؛ بنابراین اگر طرف معامله، وکیلی باشد که به‌طور مطلق مأذون در معامله است، بسیار بهتر از ثالثی است که به اشتباه یا به دلایل دیگر و به‌طور ناخواسته طرف معامله قرار گرفته است. عرف معاملاتی نیز وکیلی را که مأذون در معامله است، مأذون در معامله با خود می‌داند و رویه قضایی نیز همگام با عرف، بر این امر صحنه گذاشته و به این سو در حرکت است. از سوی دیگر باتوجه به بند ک ماده ۳۷ قانون نظام صنفی کشور، برای تمامی کالا و خدمات، قیمت مصوبی وجود دارد که عرضه‌کنندگان کالا و خدمات ملزم به اعلام آن به مشتری هستند. لذا امروزه، مشروط نمودن آزادی وکیل در معامله با خود به مواردی که موضوع معامله دارای قیمت بورسی یا بازاری است، موضوعیت ندارد. وکیل مکلف به رعایت مصلحت موکل و حدود اذن و مفاد عقد وکالت است و ضمانت اجرای آن نیز در مواد ۲۴۷، ۳۹۶، ۶۶۳، ۶۶۶، ۶۶۷، ۱۰۷۳ و ۱۰۷۴ ق.م آمده و در هیچ‌یک از این مواد، موجهی بر ممنوعیت و محدودیت وکیل در اصل معامله با خود در قوانین یافت نمی‌گردد. از طرف دیگر وکیل امین است و نمی‌توان انواع اتهامات را به او نسبت داد و با قصاص قبل از جنایت، او را در انجام معامله با خود ممنوع و محدود نمود. به‌علاوه اینکه ماده ۱۹۸ ق.م متضمن قاعده آزادی در معامله با خود بوده و این تفسیر

با اصل آزادی اراده و اصل آزادی قراردادی و اصل استحکام معاملات منطبق است و به عنوان یک قاعده باید پذیرفت، جز در مواردی که در قوانین یا در اذن موکل محدودیتی نباشد وکیل در انجام معامله با خود آزاد است. با توجه به وجود قیمت‌های مصوب برای بسیاری از کالاها و خدمات و لزوم اعلام آن به مشتریان، پیشنهاد می‌گردد که در قانون مدنی و در مبحث وکالت، ماده‌ای تصویب و مقرر گردد که وکیل در انجام معامله با خود آزاد است مگر آن که موکل، صراحتاً او را از این اقدام، منع نموده باشد. بدیهی است با وجود قیمت‌های مصوب، وکیل در انجام معامله با خود، در معرض اتهام عدم رعایت مصلحت موکل، قرار نمی‌گیرد.

منابع

- ابن ادریس حلی، محمد بن منصور. (۱۴۱۰). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن عابدین، محمد امین. (بی‌تا). العقود الدریة فی تنقیح الفتاوی الحامیة. بیروت: دار المعرفة.
- ابن قدامه مقدسی، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۴). الکافی فی فقه الامام أحمد بن حنبل. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن تیمیہ، مجدالدین عبدالسلام. (۱۳۶۹). المحرر فی الفقه علی مذهب الامام أحمد بن حنبل. قاهره: مطبعة السنة المحمدیة.
- اسکینی، ربیعا و دل فروز، بهنام فرید. (۱۳۹۰). ساختار و ماهیت حقوقی حق العمل کاری. حقوقی دادگستری، (۷۳).
- اسکینی، ربیعا. (۱۳۷۸). حقوق تجارت: کلیات، معاملات تجاری. تهران: سمت.
- اسکینی، ربیعا. (۱۳۸۴). حقوق تجارت: شرکت‌های تجاری. تهران: سمت.
- امامی، سید حسن. (۱۳۸۶ الف). حقوق مدنی. تهران: اسلامیة.
- امامی، سید حسن. (۱۳۸۶ ب). حقوق مدنی. تهران: اسلامیة.
- امامی، سید حسن. (۱۳۸۷). حقوق مدنی. تهران: اسلامیة.
- امیری قائم مقامی، عبدالمجید. (۱۳۷۸). حقوق تعهدات (تشکیل عقد). تهران: میزان.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین. (۱۴۲۶). کفایة الأصول. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۳۶۳). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- بیهقی کیدری، قطب‌الدین محمد. (۱۳۷۴). اصباح الشیعة بمصباح الشریعة. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- پژوهشگاه قوه قضائیه. (۱۳۹۶). گزارش نشست نقد رأی در مورد معامله وکیل با خود. رأی، (۱۹).
- جرجانی، علی بن محمد. (۱۳۶۸). التعریفات. تهران: ناصر خسرو.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۱). فلسفه عمومی حقوق: تئوری موازنه. تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶ الف). مبسوط در ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶ ج). الفارق. تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶ د). حقوق خانواده. تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۷). حقوق تعهدات. تهران: گنج دانش.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- حسینی عاملی، سید جواد. (۱۴۱۹ ب). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حسینی عاملی، سید جواد. (۱۴۱۹ الف). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حسینی مقدم، حسن و محمدی، سام. (۱۳۹۸). آفرینش اثر حقوقی با اعلام اراده. تهران: مجد.
- حلی، نجم‌الدین جعفر بن زهدری. (۱۴۲۸). ایضاح ترددات الشرائع. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۳۸۳). التنقیح فی شرح المکاسب. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی (ره).
- دلشاد، ابراهیم. (۱۳۹۶). عقد وکالت. تهران: میزان.
- سامانه ملی آرای قضایی. (بی‌تا). قابل‌بازرسی در: <https://ara.jri.ac.ir>
- شهید اول، محمد بن مکی. (۱۳۸۵). اللمعة الدمشقیة (ترجمه علی شیروانی). قم: دار الفکر.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۳۷۶). تمهید القواعد. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۰). الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية. قم: داوری.
- شهیدی، مهدی. (۱۳۸۶). تشکیل قراردادهای و تعهدات. تهران: مجد.
- شهیدی تبریزی، میرزا فتاح. (بی‌تا). هدایة الطالب الی أسرار المكاسب. قم: دار الکتب.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۰۴). مطارح الأنظار. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع).
- انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵). المكاسب. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الامامية. تهران: المكتبة المرتضوية.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صفایی، سید حسین. (۱۳۸۲). قواعد عمومی قراردادهای. تهران: میزان.
- صیمری، مفلح بن حسین. (۱۴۰۸). تلخیص الخلاف و خلاصة الاختلاف (منتخب الخلاف). قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- طباطبایی، سید علی بن محمد. (۱۴۱۸). ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع).
- طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم. (۱۴۱۴). تکملة العروة الوثقی. قم: داوری.
- طهوری، صادق. (۱۴۲۰). تعلیقات علی المكاسب. قم: کلیدر.
- عاشور، احمد عیسی. (۱۳۹۳). فقه آسان در مذهب امام شافعی (ترجمه محمود ابراهیمی). تهران: احسان.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۰). ارشاد الأذهان الی أحكام الایمان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳). مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع).
- عیسایي تفرشی، محمد. (۱۳۷۸). مباحث تحلیلی از حقوق شرکت‌های تجاری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- فخرالمحققین، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- کاتبی، حسینقلی. (۱۳۸۷). حقوق تجارت. تهران: گنج دانش.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۰). اعمال حقوقی. تهران: بهمن.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۶). عقود معین (عقود اذنی و وثیقه‌های دین). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۷). ایقاع. تهران: میزان.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۸الف). قواعد عمومی قراردادهای. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۸ب). قواعد عمومی قراردادهای. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۹). دوره مقدماتی حقوق خانواده. تهران: میزان.
- کاشانی، محمود. (۱۳۹۴). قراردادهای ویژه. تهران: میزان.
- کاشف‌الغطاء، علی. (۱۳۸۱). النور الساطع فی الفقه النافع. نجف: مطبعة الآداب.
- کاشف‌الغطاء، محمدحسین. (۱۴۲۲). تحریر المجله. قم: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- لطفی، اسدالله. (۱۳۹۲). سلسله مباحث فقهی حقوقی عقد وکالت. تهران: جنگل.
- محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۳). معارج الأصول. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع).
- محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۸۶). بررسی فقهی حقوق خانواده. تهران: نشر علوم اسلامی.
- محمدی، ابوالحسن. (۱۳۸۰). مبانی استنباط حقوق اسلامی. تهران: دانشگاه تهران.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۸۷). اصول الفقه (ترجمه عباس زراعت و حمید مسجدسرایي). قم: حقوق اسلامی.

- مظفر، محمدرضا. (۱۳۹۱). اصول الفقه (ترجمه عباس زراعت و حمید مسجدسرایلی). قم: پیام نوآور.
- معین، محمد. (۱۳۸۳). فرهنگ فارسی معین. تهران: معین.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (بی‌تا). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح (ارشاد الأذهان). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۶۸). تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۲۱). کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن. (۱۳۷۱). جامع الشتات فی أجوبة السؤالات. تهران: کیهان.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۳۸۵). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع). قم: دائرةالمعارف فقه اسلامی.

Reference

- Ibn Idrīs al-Ḥillī, Muḥammad b. Maṣṣūr. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Sarā'ir al-ḥāwī li-taḥrīr al-fatāwā* [The secrets: A comprehensive work for refining legal opinions]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ibn 'Ābidīn, Muḥammad Amīn. (n.d.). *al-'Uqūd al-durriyya fī tanqīḥ al-fatāwā al-ḥāmiyya* [The pearly contracts in refining the Ḥāmī legal opinions]. Beirut: Dār al-Ma'rifa.
- Ibn Qudāma al-Maqdisī, 'Abd Allāh b. Aḥmad. (1414 AH [1993/1994 CE]). *al-Kāfi fī fiqh al-Imām Aḥmad b. Ḥanbal* [The sufficient book in the jurisprudence of Imām Aḥmad b. Ḥanbal]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Ibn Taymiyya, Majd al-Dīn 'Abd al-Salām. (1369 AH [1949/1950 CE]). *al-Muḥarrar fī al-fiqh 'alā madhhab al-Imām Aḥmad b. Ḥanbal* [The refined work in jurisprudence according to the school of Imām Aḥmad b. Ḥanbal]. Cairo: Maṭba'at al-Sunna al-Muḥammadiyya.
- Iskīnī, Rabī'ā, & Dil-Afrūz, Bihnām Farīd. (1390 SH [2011/2012 CE]). The structure and legal nature of commission agency. *Majalla-yi Ḥuqūqī-yi Dādḡustarī* [Judiciary Law Journal], (73).
- Iskīnī, Rabī'ā. (1378 SH [1999/2000 CE]). *Ḥuqūq-i tijārat: Kulīyyāt, mu'āmalāt-i tijārī* [Commercial law: General principles and commercial transactions]. Tehran: SAMT.
- Iskīnī, Rabī'ā. (1384 SH [2005/2006 CE]). *Ḥuqūq-i tijārat: Shirkat-hā-yi tijārī* [Commercial law: Commercial companies]. Tehran: SAMT.
- Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1386a SH [2007/2008 CE]). *Ḥuqūq-i madanī* [Civil law]. Tehran: Islāmīyya.
- Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1386b SH [2007/2008 CE]). *Ḥuqūq-i madanī* [Civil law]. Tehran: Islāmīyya.
- Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Ḥuqūq-i madanī* [Civil law]. Tehran: Islāmīyya.
- Amīrī Qā'im-Maqāmī, 'Abd al-Majīd. (1378 SH [1999/2000 CE]). *Ḥuqūq-i ta'ahhudāt: Tashkīl-i 'aqd* [Law of obligations: Formation of contract]. Tehran: Mīzān.
- Ākhūnd Khurāsānī, Muḥammad Kāzīm b. Ḥusayn. (1426 AH [2005/2006 CE]). *Kifāyat al-uṣūl* [The sufficiency of legal theory]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Baḥrānī, Yūsuf b. Aḥmad. (1363 SH [1984/1985 CE]). *al-Ḥadā'iq al-nāḍira fī aḥkām al-'itra al-tāhira* [The radiant gardens concerning the rulings of the pure household]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.

- Bayhaqī Kaydarī, Qutb al-Dīn Muḥammad. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Iṣbāḥ al-shi'a bi-miṣbāḥ al-sharī'a* [Illuminating the Shi'a with the lamp of the sharī'a]. Qom: Mu'assasat Imām Šādiq.
- Research Institute of the Judiciary. (1396 SH [2017/2018 CE]). Report of the case-review session on an agent's self-dealing transaction. *Ra'y* [Judgment], (19).
- Jurjānī, 'Alī b. Muḥammad. (1368 SH [1989/1990 CE]). *al-Ta'rīfāt* [Definitions]. Tehran: Nāsir Khusraw.
- Ja'farī Langarūdī, Muḥammad Ja'far. (1381 SH [2002/2003 CE]). *Falsafa-yi 'umūmī-yi ḥuqūq: Ti'ūrī-yi muvazana* [General philosophy of law: The theory of balance]. Tehran: Ganj-i Dānish.
- Ja'farī Langarūdī, Muḥammad Ja'far. (1386a SH [2007/2008 CE]). *Mabsūt dar terminuluzhī-yi ḥuqūq* [An extensive work on legal terminology]. Tehran: Ganj-i Dānish.
- Ja'farī Langarūdī, Muḥammad Ja'far. (1386c SH [2007/2008 CE]). *al-Fāriq* [The distinction]. Tehran: Ganj-i Dānish.
- Ja'farī Langarūdī, Muḥammad Ja'far. (1386d SH [2007/2008 CE]). *Huqūq-i khānavāda* [Family law]. Tehran: Ganj-i Dānish.
- Ja'farī Langarūdī, Muḥammad Ja'far. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Huqūq-i ta'ahhudāt* [Law of obligations]. Tehran: Ganj-i Dānish.
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Wasā'il al-shī'a* [The means of the Shi'a]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Ḥusaynī 'Āmilī, Sayyid Jawād. (1419b AH [1998/1999 CE]). *Miftāḥ al-karāma fī sharḥ Qawā'id al-'allāma* [The key to nobility in commentary on al-'Allāma's *Qawā'id*]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ḥusaynī 'Āmilī, Sayyid Jawād. (1419a AH [1998/1999 CE]). *Miftāḥ al-karāma fī sharḥ Qawā'id al-'allāma* [The key to nobility in commentary on al-'Allāma's *Qawā'id*]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ḥusaynī Muqaddam, Ḥasan, & Muḥammadī, Sām. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Āfarīnīsh-i athar-i ḥuqūqī bā i'lām-i irāda* [Creation of legal effect through declaration of intention]. Tehran: Majd.
- Hillī, Najm al-Dīn Ja'far b. Zahdarī. (1428 AH [2007/2008 CE]). *Īdāḥ taraddudāt al-sharā'i* [Clarification of the uncertainties of *al-Sharā'i*]. Qom: Public Library of Grand Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- al-Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1383 SH [2004/2005 CE]). *al-Tanqīḥ fī sharḥ al-Makāsib* [The refinement in commentary on *al-Makāsib*]. Qom: Mu'assasat Iḥyā' Āthār al-Imām al-Khū'ī.
- Dilshād, Ibrāhīm. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Aqd-i wakālat* [The agency contract]. Tehran: Mīzān.
- National Judicial Decisions System. (n.d.). Retrieved from <https://ara.jri.ac.ir>.
- al-Shahīd al-Awwal, Muḥammad b. Makkī. (1385 SH [2006/2007 CE]). *al-Lum'a al-Dimashqiyya* [The Damascene gleam] ('Alī Shīrwānī, Trans.). Qom: Dār al-Fikr.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. (1376 SH [1997/1998 CE]). *Tamhīd al-qawā'id* [Introduction to the legal maxims]. Qom: Publication Center of the Islamic Propagation Office.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. (1410 AH [1989/1990 CE]). *al-Rawḍa al-bahiyya fī sharḥ al-Lum'a al-Dimashqiyya* [The splendid garden in commentary on *al-Lum'a al-Dimashqiyya*]. Qom: Dāvarī.
- Shahīdī, Mahdī. (1386 SH [2007/2008 CE]). *Tashkīl-i qarārdād-hā wa ta'ahhudāt* [Formation of contracts and obligations]. Tehran: Majd.

- Shahīdī Tabrīzī, Mīrzā Fattāh. (n.d.). *Hidāyat al-tālib ilā asrār al-Makāsib* [Guidance of the seeker toward the secrets of *al-Makāsib*]. Qom: Dār al-Kitāb.
- Anṣārī, Murtaḍā b. Muḥammad Amīn. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Maṭāriḥ al-anzār* [Fields of reflection]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Anṣārī, Murtaḍā b. Muḥammad Amīn. (1415 AH [1994/1995 CE]). *al-Makāsib* [Transactions]. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1387 SH [2008/2009 CE]). *al-Mabsūt fi fiqh al-Imāmiyya* [The extensive work on Imāmī jurisprudence]. Tehran: al-Maktaba al-Murtaḍawiyya.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1407 AH [1986/1987 CE]). *al-Khilāf* [The disagreements]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ṣafā'ī, Sayyid Ḥusayn. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Qawā'id-i 'umūmī-yi qarārdād-hā* [General rules of contracts]. Tehran: Mīzān.
- Ṣaymarī, Muflīḥ b. Ḥusayn. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Talkhīṣ al-Khilāf wa khulāṣat al-ikhtilāf: Muntakhab al-Khilāf* [Abridgment of *al-Khilāf* and summary of disagreement: Selected *al-Khilāf*]. Qom: Public Library of Grand Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid 'Alī b. Muḥammad. (1418 AH [1997/1998 CE]). *Riyāḍ al-masā'il fi taḥqīq al-aḥkām bi-l-dalā'il* [The gardens of legal issues in verifying rulings through proofs]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Ṭabāṭabā'ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzīm. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Takmilat al-'Urwa al-wuthqā* [Supplement to *al-'Urwa al-wuthqā*]. Qom: Dāvarī.
- Tahūrī, Ṣādiq. (1420 AH [1999/2000 CE]). *Ta'līqāt 'alā al-Makāsib* [Annotations on *al-Makāsib*]. Qom: Kulaydar.
- 'Ashūr, Aḥmad 'Īsā. (1393 SH [2014/2015 CE]). *Fiqh-i āsān dar madhhab-i Imām Shāfi'ī* [Accessible jurisprudence in the school of Imām al-Shāfi'ī] (Maḥmūd Ibrāhīmī, Trans.). Tehran: Iḥsān.
- al-'Allāma al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Irshād al-adhḥān ilā aḥkām al-īmān* [Guidance of minds toward the rulings of faith]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- al-'Allāma al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Mukhtalif al-shi'a fi aḥkām al-shari'a* [The disagreements of the Shi'a concerning the rulings of the shari'a]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- al-'Allāma al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tadhkirat al-fuqahā'* [The reminder of the jurists]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- 'Īsā'ī Tafreshī, Muḥammad. (1378 SH [1999/2000 CE]). *Mabāḥith-i tahlīlī az ḥuqūq-i shirkat-hā-yi tijārī* [Analytical discussions on the law of commercial companies]. Tehran: Tarbiat Modares University.
- Fakhr al-Muḥaqqiqīn, Muḥammad b. Ḥasan. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Īdāḥ al-fawā'id fi sharḥ mushkilāt al-qawā'id* [Clarification of the benefits in commentary on the difficulties of the legal principles]. Qom: Mu'assasa-yi Ismā'īliyan.
- Kātibī, Husayn Qulī. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Ḥuqūq-i tijārat* [Commercial law]. Tehran: Ganj-i Dānish.
- Kātūziyān, Nāshir. (1370 SH [1991/1992 CE]). *A'māl-i ḥuqūqī* [Juridical acts]. Tehran: Bahman.
- Kātūziyān, Nāshir. (1376 SH [1997/1998 CE]). *Uqūd-i mu'ayyan: Uqūd-i idhnī wa wathāqa-hā-yi dayn* [Nominate contracts: Permission-based contracts and debt securities]. Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār.
- Kātūziyān, Nāshir. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Īqā'* [Unilateral juridical act]. Tehran: Mīzān.
- Kātūziyān, Nāshir. (1388a SH [2009/2010 CE]). *Qawā'id-i 'umūmī-yi qarārdād-hā* [General rules of contracts]. Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār.

- Kātūziyān, Nāšir. (1388b SH [2009/2010 CE]). *Qawā'id-i 'umūmī-yi qarārdād-hā* [General rules of contracts]. Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār.
- Kātūziyān, Nāšir. (1389 SH [2010/2011 CE]). *Dawra-yi muqaddamātī-yi huqūq-i khānavāda* [Introductory course in family law]. Tehran: Mīzān.
- Kāshānī, Maḥmūd. (1394 SH [2015/2016 CE]). *Qarārdād-hā-yi vizha* [Special contracts]. Tehran: Mīzān.
- Kāshif al-Ghiṭā', 'Alī. (1381 SH [2002/2003 CE]). *al-Nūr al-sāṭi' fī al-fiqh al-nāfi'* [The radiant light in beneficial jurisprudence]. Najaf: Maṭba'at al-Ādāb.
- Kāshif al-Ghiṭā', Muḥammad Ḥusayn. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Tahrīr al-majalla* [Refinement of the *Majalla*]. Qom: World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought.
- Luṭfī, Asad Allāh. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Silsila mabāḥith-i fiqhī-huqūqī-yi 'aqd-i wakālat* [A series of jurisprudential-legal discussions on the agency contract]. Tehran: Jangal.
- Muḥaqqiq al-Hillī, Ja'far b. Ḥasan. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Ma'ārij al-uṣūl* [The ascents of legal theory]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Muḥaqqiq Dāmād, Sayyid Muṣṭafā. (1386 SH [2007/2008 CE]). *Barrasī-yi fiqhī-yi huqūq-i khānavāda* [A jurisprudential study of family law]. Tehran: Nashr-i 'Ulūm-i Islāmī.
- Muḥammadī, Abū al-Ḥasan. (1380 SH [2001/2002 CE]). *Mabānī-yi istinbāt-i huqūq-i Islāmī* [Foundations of deriving Islamic law]. Tehran: University of Tehran.
- Muzaffār, Muḥammad Riḍā. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Uṣūl al-fiqh* [Principles of jurisprudence] ('Abbās Zirā'at & Ḥamīd Masjid-Sarā'ī, Trans.). Qom: Huqūq-i Islāmī.
- Muzaffār, Muḥammad Riḍā. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Uṣūl al-fiqh* [Principles of jurisprudence] ('Abbās Zirā'at & Ḥamīd Masjid-Sarā'ī, Trans.). Qom: Payām-i Nawāvar.
- Mu'īn, Muḥammad. (1383 SH [2004/2005 CE]). *Farhang-i Fārsī-yi Mu'īn* [Mu'īn Persian dictionary]. Tehran: Mu'īn.
- Muqaddas Ardabīlī, Aḥmad b. Muḥammad. (n.d.). *Majma' al-fā'ida wa-l-burhān fī sharḥ Irshād al-adhhān* [The compendium of benefit and proof in commentary on *Irshād al-adhhān*]. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Makārim Shīrāzī, Nāšir. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Tafsīr-i namūna* [The model exegesis]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1368 SH [1989/1990 CE]). *Tahrīr al-wasīla* [The liberation of the means]. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh. (1421 AH [2000/2001 CE]). *Kitāb al-bay'* [The book of sale]. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Mīrzā-yi Qummī, Abū al-Qāsim b. Muḥammad Ḥasan. (1371 SH [1992/1993 CE]). *Jāmi' al-shatāt fī ajwibat al-su'ālāt* [The comprehensive collection of dispersed matters in answers to questions]. Tehran: Kayhān.
- Šāḥib Jawāhir, Muḥammad Ḥasan b. Bāqir. (1362 SH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā'i' al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on *Sharā'i' al-Islām*]. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Hāshimī Shāhrūdī, Sayyid Maḥmūd. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Farhang-i fiqh muṭābiq-i madhhab-i Ahl al-Bayt 'alayhim al-salām* [Dictionary of jurisprudence according to the school of the Ahl al-Bayt]. Qom: Dā'irat al-Ma'ārif-i Fiqh-i Islāmī.